

משנת א. ד. גורדון על האדם והטבע

(נסיון הארה חדשה)

ש. ה. פרגמן

הראשון: ובכרך הרביעי נמצא המשך, שזיקתו לחלקים הקודמים אינה ברורה. באופן כזה כמעט אי אפשר לצרף את החלקים לחיבור שלם. וקיימת הסכנה, שהדורות הבאים ימעיטו לקרוא בכתבי גורדון, וביחוד בחיבור העיקרי הזה. מה נוכל איפוא לעשות, כדי להציל את האוצר הזה למען תרבותנו הרוחנית? גם בעריכה חדשה ושלמה יותר יקשה לקרוא את „האדם והטבע“. דומני שאנו מחויבים ללכת לגבי כתבי גורדון בדרך שהלכו אבותינו, כשהיה לפנינו נוסח קשה: לכתוב פירושים. יהיה ערכם המוחלט של כתבי גורדון אשר יהיה, עובדה היא, שהוא היה כמעט היחיד בין הוגי הדעות העבריים, שלא היה משועבד למסורת. ועם זה ראה והעריך את בעית האמונה כבעיה המרכזית של החיים היהודיים. מי שנוכח לדעת שעם ישראל יכול לחיות רק כעם של מאמינים, ונוכח לדעת עם זה שדרך התפתחותה ההיסטורית של דת־ישראל במשך אלפיים שנה, צרה ומצומצמת היא מלשמש בסיס אורגאני להתחדשותו הדתית, מן ההכרח שיראה בגורדון את המתחיל הראשון והגדול להתחדשותה של רוח ישראל.

הבא לפרש את גורדון חזקה עליו שיראה אותו בעיניו הוא, ומה שיהיה עיקר בעיניו יהיה טפל בעיני אחרים. אין למנוע שכל מפרש יכניס מרעיונותיו לתורתו של גורדון, אולם יתרון לפירושים כאלה, שהם מעתיקים את עולם המחשבות של גורדון לתוך עולם המחשבות של ימינו ומקרבים אותו על ידי כך לקורא של היום ושל מחר. מבחינה זו מנסה אני לתאר את הלך־המחשבות של החיבור „האדם והטבע“, כפי שאני רואה אותו.

ב

המחשבה העיקרית שביסוד החיבור ניתנת לניסוח כך: האדם הוא יותר ממה שהוא יודע על עצמו. תורת הנפש המודרנית גילתה מתחת לפני התודעה את קיומן של שכבות תודעה בלתי מודעת, הפסיכואנליזה מורה, שחיים ופועלים באדם זכרונות שחר ילדותו,

ידועה מימרתו של א. ג. לסינג, שאמר בשם הסופרים: „אין אנו מבקשים שתהללו אותנו, אנו מבקשים שתקראו אותנו“. אין אולי בין הסופרים העבריים אחד שהדברים חלים עליו במידת צדק כזה. כן, ד. גורדון, ששמו נישא בפי כל וספריו מונחים בקרן־זוית. הבעיה, כיצד להביא את כתבי גורדון אל הקורא העברי, שלא ראה עוד את האיש בחייו, היתה קשה בכל הזמנים. והיא תכבד בתנאי החיים החדשים של מדינת ישראל, שאלות רבות, מדיניות, חברתיות ואף מוסריות, אשר גורדון כתב עליהן, נראות כיום באור אחר לגמרי. דבריו על ענייני־דיומא לא יהיו מובנים בעוד שנים מעטות בלי הסבר היסטורי רחב, ואילו לרקע המיטאפיסיקלי של כתביו לא שמנו את לבנו כראוי כלל. סבורים היינו, שסיסמותיו האקטואליות תובנה (ואף תובהרה) אם נעקור אותן מן הקרקע הפיזיולוגית המיוחדת שעליו צמחו.

כל הקשים האלה היו קיימים זה כבר, אך הם יגדלו בשנים הבאות. ככל שהשאלות האקר טואליות שדן בהן גורדון הופכות לנחלת ההיסטוריה, מתמירה הבעיה, כיצד לשמור את גורדון כסופר חי ומחיה בתוכנו. דומני שהדבר תלוי בזה, אם נוכל להחיות בתוכנו דוקא אותן הדעות הפילוסופיות־דתיות, אשר לא שמנו לבנו אליהן עד כאן. דבר זה קשה כיום לגבי כל הוגי הדעות המעיין בשאלות מטאפיסיות או דתיות, הואיל והמיטאפיסיקה אינה תופסת מקום רחב בחיי האדם בימינו. ואולם לגבי גורדון מתוספים כאן קשיים טכניים לא מעטים. גורדון לא היה סופר על פי אומנותו. הוא כתב בנסיבות שלא נתנו לו את האפשרות ללשט את סגנונו ולסדר את מחשבותיו. והמזל הרע גרם לכך, שדוקא אותו החיבור, שבו הוא מתאר את היסוד לכל תורתו הפילוסופית ואשר אותו עיבד וחזר ועיבד בנוסחאות שונים, הוכנס לכתבים המקובלים בצורה מקוטעת לגמרי. התחלתו של „האדם והטבע“ נמצאת בכרך הראשון של הכתבים, ולא צוין שהיא התחלה; ההמשך הוכנס לכרך השלישי, ושוב בלי יחס להתחלה שבכרך

תודעתו של האדם קשורה בתודעת העולם כולו, והטבע כולו הוא לאדם כמים לדג. האדם זקוק לקשר תמידי ובלתי אמצעי זה עם הטבע האין־סופי, דרך הצנורות של הבלתי־מודע. ככל שהאדם מפותח יותר, זקוק הוא יותר להשפעתו של הטבע. כיון שהוא משתמש בתודעתו המודעת שימוש אינטנסיבי יותר, בוער כביכול המאור יותר, והוא זקוק יותר ל"שמן", כלומר למגע עם התודעה הבלתי־מודעת של הטבע. אולם למעשה אנו רואים את ההיפך. תרבותו של האדם בנתה מחיצה בין האדם והטבע ועל ידי כך נתכווצו האורגנים הקושרים את האדם עם הקוסמוס. נסתתמו הצנורות. דומה היא התרבות האנושית בצורתה כיום לצמח שאין לו עלים ירוקים, מחוסר כלורופיל. אם פועמים עוד כיום כוחות חיוניים בתוך החברה. הרי זה פרי הדורות הקודמים. האידיאלים הנוצריים כיום, צומחים מתוך השכבות החיצוניות של הנשמה ולא מעומקה. על כן אין להם שרשים, והריהם צצים ונובלים. גורדון קורא אל האדם: "עולם מלא לפנינו, מרחבים, מרחקים, מעמקים, חיים, לאין תכלית ואין חקר, — טבול, בן־אדם, בתוך מעמקי הים הגדול הזה, פתח כל חדרי לבך וכל בתי נפשך לזרם החיים והאור — חיה!... חיה — וראית, כי עוד יש מקום לאהבה, לאמונה, לאי־דיאליות, ליצירה! ואולי — מי יודע? — אולי עוד ישנם עולמות שאין לך אפילו מושג עליהם!...". והיה יהיו לך רגעים, אשר כמו תתמוגג כולך בתוך האין־סוף. אז תאלם דומיה. לא רק הדיבור, כי גם השירה תהיה בעיניך כחילול הקודש, ואף גם המחשבה. והשגת את סוד השתיקה וקדושתה. והרגשת דבר, אשר אין לבטאו רק בעבודה, ועבדת בכוח, בעוז, בשמחה, ושמעת בת־קול יוצאת מתוך עבודתך ואומרת: עבדו בני־אדם, כולכם עבודה, וידעת אז והשיבות אל לבבך, כי יש בעבודה אוצר הרוח".

ג

השוני את ההכרה למאור ואת ההויה הבלתי־מודעת של האדם לשמן. גורדון אהב עוד משל אחד: דומה היא ההכרה השכלית של האדם לראי. אך מה שעושה את הראי לראי, הוא דוקא הצד האחורי והאטום של הראי. אם תסיר את השכבה הזאת וחלל הראי להיות ראי, הצד האטום הוא המהות את עצם שקיפותו של הראי.

אף על פי שאינו יודע עליהם דבר, הוא דחה אותם מתודעתו המודעת, אך הם חיים בבלתי־מודע והאנליזה עלולה להעלות אותם מחדש לידי תודעה שלמה. השכל, התודעה המודעת, הוא האור שבמנורה, ואילו התודעה הבלתי־מודעת היא השמן המפרנס את האור. אמנם לפי הפסיכואנליזה הבלתי־מודעת הוא כמרתף אפל, שלתוכו דחקנו את התשוקות האסורות, שלא באו על סיפוקן. אולם התודעה המקיפה הזאת היא הרבה יותר מן המרתף של תשוקות נסתרות. זה הוא האני הגדול והעשיר, הכולל בתוכו אותו אני קטן, שעליו אנו יודעים בהקיץ. התרבות הזאת הבלתי־מודעת, חיה וקיימת, גם כשאנו ישנים (וגם, כך נראה, כשאנו "מתים"). תודעתנו בהקיץ היא רק קטע מצומצם של התרבות המקיפה המכילה בתוכה מעמקים, ששום פסיכולוג עוד לא הצליח למדוד עמקם. נוכל להסתייע כאן בתמונה, שאינה משל גורדון, אלא משל פילוסוף מודרני, ההולמט את רעיון נותני של גורדון: האדם בתודעתו המודעת מצומצם בתוך רוחב מסוים של תודעתו, כשם שהוא מצומצם בתוך מערכת מסוימת של צבעים וצלילים. הצלילים שמתחת לרוחב הזה, ומעליו, אינם נשמעים לאוזניו. והצבעים שמתחת לגברות תפיסתו האופטית ומעליהם, אינם נראים לעיניו. כך מקיפה גם תודעתנו המודעת רק קטע של תודעתנו, וחלקה הגדול והעיקרי נשאר בלתי־מודע. אך הוא ישנו. הוא מגלה את קיומו לתודעתנו בתוך החלום, בתוך האינטואיציה, בתוך אותם הניצנוצים הפתאומיים העולים על דעתנו, ומסתלקים מפני שלטונו של השכל המלביש אותם מיד בצורות התפיסה שלנו, תודעה גדולה ומקיפה זו פועלת בחזיונות הנביאים והמשוררים. כל התופעות האלה, בין הגדולות שבאישים דגולים ובין הקטנות שבחיינו יום יום, מעידות שמאחורי שכלנו, מאחורי תודעתנו המודעת, חיה ופועלת תודעה מצועפת לגמרי או למחצה והעולם הזה מלוח או מהוה את האדם ואת אישיותו. ההבדל בין שני אישים בניצשה ומארכס, אומר גורדון, אינו בהכרתם ובידיעותיהם, אלא בשורש נפשם. באותו שמן למאור, שהיה שופע לתוך נשמתם.

בתוך החיים הבלתי־מודעים האלה קשור האדם היחיד עם הבריאה כולה. גם הבריאה אינה חומר פסי בלבד, גם בתוכה תיה תודעה. שאולי היא עוד יותר רעולה ועוד יותר נרדמת מן התודעה הבלתי־מודעת של האדם. העיקר:

הא בהא תליא: התפרטות ההכרה בהתפרטות החיים. כל זה כביכול אומר, שאין ביכולת השגתו של פרט אחד, של אדם אחד, להקיף את הרעיון העולמי כולו, כי אין ההווה האינסופית יכולה להשתקף כולה. בכל היקפה ועמקה, בטיפה אחת של חיים, כי בכל טיפה וטיפה היא משתקפת באופן אחר מאינו בחינה שהיא. אין הטבע ההווה משתקף כולו אלא בטבע החי כולו, כי אין ים החיים של התפשטות משתקף כולו, במלואו ובשלמותו, אלא בים החיים.

ד.

וכאן מתעוררת השאלה הגדולה, אם בכלל יש לאדם דרך להשיג את התודעה הכוללת הזאת. את התשובה לשאלה זו מחפש גורדון ביחוד באותו חלק מחיבורו, שנדפס בכרך הרביעי של הכתבים המקובצים ושהוא אולי הקטע הקשה ביותר בכל החיבור, אין אני מתימר, שעלה בידי להבין מהלך רעיונותיו בשלמותו, אך אנסה לשרטט קוים אחדים בולטים, גורדון רואה, שאותו הכות של חדירה אל מהות הדברים, שהיה יכול להתגבר על אופך ההכרה המקוטע של שכלנו, היה צריך להיות בזה, שהמחשבה השכלית, שהתרחקה מן הטבע, תשוב להיות אחת עם המחשבה האינטואיטיבית, היצירתית. השכל והאינטואיציה צריכים להתאחד מחדש. יתכן, שגורדון העלה בזכרונו את החלוקה המשולשת של כוחות ההכרה אצל שפינוזה, וגם שפינוזה חיפש את הדרך לקראת אופן הכרה עליון, שהיה נותן לנפש־האדם, "הכרה מכוונת במהות הנצחית והאינסופית של אלהים", וגם הוא קרא לו בשם אינטואיציה, "דעת מתוך הסתכלות" (לפי תרגומו של קלצקין).

יש מקום לחשוב, כי הכרתנו אינה אלא אחד מאפני ההשגה, שהעולם עשוי להיות מושג בהם. הנה אומר: השאלה על דבר שכל נעלם של האדם, על דבר אופן השגה שונה בהחלט מהשגתו של ההכרה, הגיונית היא מאוד. אפשר להניח שישנו כוח השגה עליון כזה ברשותו של האדם, את כוח ההשגה הזה קורא גורדון בשם "חוויה", אולם אין החוויה הזאת (לפי המקובל והמוגדר במלון גור), "רושם עז, הרגשה חזקה", אלא זהו כוח השגה ממין מיוחד. גורדון מעיר שהוא חידש את המלה הזאת על משקל הויה. "המושג חוויה כאילו עומד באמצע בין המושג, הויה ובין המושג, הכרה". השגה

ואולם בזאת נוצר מצב תמוה: השכל, כפי שאנו מכירים אותו, אינו יכול למלא את תפקידו בשלמותו. הוא עומד לשטן בדרך עצמו. כשם שאור הראי אינו יכול להאיר את צדו האחורי, שדוקא בכוחו הוא פועל, כן גם השכל אינו יכול להשיג את עצמו. שכלנו הוא שכל אנאליטי, רואה את העולם קטע קטע אחר קטע והוא יכול אמנם לצרף את הקטעים לשלמות, ואולם רק באופן כזה שהשלמות הזאת כולה תהיה שוב קטע משלימות גדולה יותר, שאינה מושגת לשכל. מטרתו של השכל כאילו בורחת ומתרחקת ממנו. דומה היא ההכרה השכלית למי שרוצה לבנות עיגול מתוך קטעים ישרים. כל זה מביא לידי כך שהאני המכיר, במידה שהוא מכיר, רואה בעולם ובחיים ניגודים וסתירות לאינסוף, ורואה את עצמה במידה שהוא חותר ליישב את הסתירות, נקלע בכך־הקלע מסתירה אחת לסתירה עמוקה ורחבה ממנה.

הסתירות הללו וכל הסבל הנגרם לנו על ידיהן, הן יתרונן של האדם, החומר הדומם, הצמח, החיה, אינם מכירים את הסתירות האלה. הם מובלעים בתוך חיי הטבע, מכיון שתודעתם היא כולה או רובה תודעה בלתי־מודעת. אך באדם מתחילה התודעה להיות מודעת ועל ידי כך מתבודד האדם ונפרד מן הטבע. הכרתו המודעת של בן־האדם מופיעה כדרך שהניצוץ החשמלי מופיע במקום הפסקת הזרם ומתוך ההפסקה. האדם נפרד וגורש מגן־העדן אחרי אשר אכל מעץ הדעת. האדם קרוע בתוך עצמו, מכיון ששתי שאיפות נאבקות בתוכו זו עם זו: מצד אחד השאיפה לאיחוד ולקיום מצומצם, השאיפה להגדלת ההכרה המביאה עמה הבליטה גדלה והולכת של אפיו המיוחד של האדם בהתרחקותו מן הטבע; ומצד אחר השאיפה לאחות את הקרע, לחדש את זיקתו לטבע שהפסיד. אולם אין האדם יכול להשיג את המטרה הזאת על ידי שיבה אל הקיום התמים של הצמח ושל החיה, אלא על ידי שהוא מרחיב את תודעתו יותר ויותר, עושה את תודעתו אוניברסלית יותר ורואה את עצמו "בתוך חלק מפרט יותר גדול, ובתוך פרט מהכלל הכולל את הכל".

אייכלתה זו של ההכרה לתפוס את החיים בשלמותם, נוצרת לא רק מתוך שההכרה מנתחת הכל ומצליחה רק על ידי הניתוח, אלא גם מתוך שהחיים עצמם מתפרטים לפרטים רבים, מינים ובני־מינים עד אינסוף. ואולי

קרל יאספרס מחשבות הקרובות בנקודה זו להלך-המחשבות של גורדון, ומסיק מן העובדה, שההכרה אינה יכולה לפי עצם מהותה להכיר, כיצד היא עצמה נוצרה, את המסקנה: משום כך לא יוכל המדע לעולם לענות על השאלה, כיצד נוצר האדם. אנו כאן על גבול ההכרה, והתשובה צריכה לבוא ממקור שונה מזה של השכל).

אולם אף על פי שההכרה השכלית והחיות שונות זו מזו שוני עקרוני לגבי גורדון, הנה קיימת בכל זאת דרך מן הצמצום אל ההתפשטות. ההכרה יכולה להעלות את עצמה, בשעה ובמדה שהיא מתרוממת מעל הפרספקטיבה הצרה והמצומצמת של האני ונעשית אוניברסאלית. גורדון מונה את ההכללה הזאת של התודעה ההולכת וגדלה, הולכת ומתרחבת ומתפשטת, לתוהים המתהווים במי הנחר, כשזורקים אבן לתוכם. "בתחילה חוגים קטנים, צרים, שמתוך צרותם יש לראות יותר את צמצומם מאשר את התפשטותם; אחריתם חוגים יותר ויותר רחבים, עד שהם נעלמים מן העין. מתחילה התנועה לחיים של התפשטות מן הרגש המיני, מן הרגש שבין גבר לאשה, שאינך יודע מה יש בו יותר: צמצום או התפשטות. ואולי דוקא מתוך ששניהם כאחד ישנם בו במידה היותר גדולה, הם מעוניינים זה בזה, ורואים בו יותר את היקפו הקטן. שני לרגש המיני הוא רגש ההורים, ביחוד רגש האם, אל בניהם, השלישי הרגש המשפחתי בכלל. אחריתם באים הרגש הלאומי, הרגש האנושי, הרגש ביחס אל כל חי. מכאן רגש הרחמים, הצדק, המוסר. הלאה הרגש ביחס אל הטבע ומלואו, ביחס אל ההויה האנושית. סופית. מכאן רגש היופי, רגש האהבה העליונה, רגש האמת, רגש הקדושה העליונה, הרגש הדתי". (מותר להזכיר, שגם מכס ברוד בספרו "העולם הזה והעולם הבא" עוקב באופן דומה אחרי ההתפתחות של האהבה ממקורה הפיסי ועד הכללתה העליונה ביותר). *

ה

ברגש הדתי רואה גורדון את פיסגת ההתפתחות הזאת, המשחררת את האדם מן הסכר כים שבהם מסבך אותו שכלו. כל הנצחונות הגדולים של המדע והטכניקה, כיבוש האויר

זו של החויה היא לא השגה של הכרה, השגה של הברדה מתוך ההויה האין-סופית, כי אם השגה חיונית¹. בעוד שההכרה השכלית מכירה את ההויה רק פרטים פרטים, קטעים קטנים, עיט, הבדלים הבדלים, משגת החויה את ההויה בבת אחת, דומה היא למנוף המרים את כל משא החויה בבת אחת, ביהוד מצד העומק שבהויה, החויה מגלה לאדם, כי ישנה עוד איזו בחינת חיים, השונה כהחלט מבחינת החיים שהוא חי בהכרה, איזו בחינת חיים כוללת, עולמית, שכל הטבע בכללו חי, שכל ההויה האין-סופית חיה. החויה הזאת היא "השכל הנעלם" של האדם. על ידו מכיר האדם כאילו את החיים כולם כמו שהם, את החיים העירוריים, בעוד שהשכל מכיר את החיים רק בצורר תיהם הפרטיות, המוחשיות, כגון בתופעות הפיסיקליות וכדומה, ונכשל כשהוא מבקש לתפוס את כוליות העולם. אך אין אנו רשאים ליחס ל"חיים" האלה המקיפים את הכל והפתוחים לפני ה"חויה" שלנו, את התכונות שאנו מכירים על ידי השכל, לא מחשבות ורצון במובננו אנו, וכן אין מקום לטוב ולרע, לצדק ולרשע וכו' באותה הבחינה המצומצמת שלנו, באשר אין שם הרגשה מצומצמת וצער מצומצם, באשר החיים שם הם למעלה מכל זה.

גורדון — בנקודה זו תלמידו הנאמן של הרמב"ם — נזהר מליחס ליסוד העולם, שבו קושרת אותנו ה"חויה", תארים הנובעים מתוך תחום ההכרה והשכל, עד שהוא משתדל אפילו להמנע מן הביטוי שהוא ישנו. הוא כותב: "משתמשים בנשואים שאולים מספירת המציאות, וזה מוליד בהכרה בלבול מושגים. אולי מותר לבנות לצורך זה פועל מהשם, מה' בצורת 'מהה', שהוראתו תהיה — היות באופן לא מושג לנו, היות, שאינו בגדר 'יש', אבל אינו גם בגדר 'אין', היות, המתאים למה שאינו מושג להכרתנו". באופן זה נצטרך לומר "השכל הנעלם מוחה", "אלוהים מוחה".

ההכרה עובדת בתוך הצמצום, בתוך אותו הצורות המוגבלות הפתוחות לניתוחו של השכל, ואילו החיים בהתפשטותם פתוחים רק לחויה. לכן אין ההכרה יכולה לעבור את גבולותיה, אין היא יכולה להשיג את המעבר מן החיים בהתפשטותם אל החיים בצמצומי של השכל-האני — אין היא יכולה להבין, כיצד היא בעצמה נוצרה (בספרו "האמונה הפיזיולוגית", שיצא זה לא כבר, מפתח הפילוסוף

* ראה ברוד, אקדמות לחירות, בקובץ "הגות", תש"ד; על ספרו של ברוד עיין "מולד" חוברת 3-2, ניסן-אייר תש"ח.

רידה, למרות קירבה מסוימת, בין גורדון ובין „פילוסופי החיים“ האלה.

גדול כוחה של ההכרה השכלית, כל עוד היא מסתפקת להיות „שמש של החויה“, כעין הלוח, שכל תפקידו, לכבוש ולפנות מקום לזרם החויה. אך כיצד יכול השכל להיות חלוצו של השכל הנעלם, שהוא בעצם מתנגדו הקיצוני? שני דרכים נראות לעין: אילו היתה הטכניקה משחררת את האדם שחרור אמיתי, אילו היתה מקילה על חייו הקלה אמיתית, הלא היתה נותנת לאדם, על ידי סיפוק צרכיו ביתר קלות, שעות של מנוחה הנפש ועיון, ובצורה מוחשית: ששת ימי העבודה היו מרשים לו לאדם להקדיש את שבתו לחיים אנושיים באמת, לחיים רוחניים ולפיתוח השכל הנעלם. ושנית: אילו היה מדע השכל מכיר את גבולותיו ומקנה הכרה זו לתור דעת האדם, באופן שידע כי אין המדע יכול להשיב תשובה על השאלות המרכזיות של האדם, כי אז היה המדע מעצמו מראה לאדם את הדרך אל השכל הנעלם. אך המדע והטכניקה של היום אינם עושים זאת. אין הם מסתפקים בשמשות של החויה, תחת להיות השמש, מבקשת ההכרה להיות השמש של חיינו. האדם ניצח את הטבע, כבשו, גילה תעלומותיו, — אך חדל להיות את חיי הטבע.

1

ה„חויה“ היא השכל הנעלם של האדם, כשם שהאלוהים הוא השכל הנעלם של העולם. גורדון השתמש גם פה וגם שם במונח אחר, „השכל הנעלם“, ולא הסביר משום מה, כנראה היתה כוונתו לומר, שעל ידי שכלו הנעלם, בשורש נשמתו, מחובר האדם עם אלוהים ונמצא במגע־ומשא אתו באיזה אופן שהוא. על השאלה אם ישנו אלוהים, אין השכל הנגלה של האדם יכול לתת תשובה מכרעת. אך יכול הוא, אם רצונו להיות חלוץ החויה, להוליך את האדם עד לגבול מסוים. ההכרה מוכרחה על כל פנים להניח יסוד קוסמי בלתי מושג לה, נעלם ממנה, אך אין השכל יכול לאמר דבר מסוים על מהותו של היסוד הקוסמי הזה. השאלה המכרעת, העומדת כאן לפני האדם היא, אם היסוד הקוסמי הזה עיוור הוא או שכל, אם גם שכל נעלם. המדע אינו יכול להשיב תשובה על השאלה הזאת; רק זאת יכול הוא לאשר, שהנחת השכל הנעלם היא הגיונית באותה המידה, אם לא הגיונית יותר, כהנחת הנעלם העיוור, על מה שמחוץ לגבול חוקיו של המדע, אין לו למדע

והמרחב, הביאו אמנם מהפכה בצורות חיינו, אך לא קידמו אותנו ביהם אל השאלה המרכזית של החיים. הטכניקה רק חיוקה את השפעת העיר על החיים כולם והרחיקה אותנו עוד יותר ממקורות חיינו. „ובגבור חיי העיר, מתפתחים ביתר תוקף גם הנטיות הכרוכות בה, כמו תאווה השלטון, העושר, הכבוד, התאווה המינית בתור מטרה בפני עצמה. כל זה פועל על האדם למשכו בחזקת לחיי העיר, פועל עליו שימצא בהם את הטעם העליון של החיים. הטבע מקבל אופי של חנות למכולת וגם, אם תרצה, לכל צרכי החיים, החומריים עם הרוחניים, אבל של מחסן, ולא של מקור חיים כשהוא לעצמו. השדה הזרוע, היער, למשל, נערכים בכך וכך מידות תבואה או בכך וכך מידות עצים, בכך וכך כסף; הבהמה, החיה, העוף — במשקל הבשר או במחיר העור, הצמר, כוח העבודה, וכן הלאה, אין לאדם בטבע אלא תפיסה של הכרה, של השכל, ולא תפיסה של חיים“.

אנו מוצאים קירבת־מה בין תורתו של א. ד. גורדון ובין תורותיהם של אלו אשר הותירו בתחלת המאה הזאת מפני סכנות האינטלקטואליות וגייסו נגדן את הכוחות הבלתי־רציונאליים של הנשמה. בספרו של ברוד „העולם הזה והעולם הבא“ (כרך א' עמ' 334 וכו') יש ויכוח ראוי לתשומת לב עם הכיוונים האלה, עם בארגסון, קלאגאס, אורטאגה, דילטיי, תיאודור לאסינג ואחרים. ברוד מתריס כנגדם שמזלזלים הם בכוחה של התבונה, ובזלזול זה הביאו עלינו את הפאשיזם ואת הנאציזם. אין להכחיש קירבה מסוימת בין גורדון ובין התורות הללו, אולם גורדון הוא יהודי יותר מדי משזלזל בתפקידו הכביר של השכל כחלוץ החיים. עצם העובדה, שגורדון משתמש הרבה פעמים בתיבה „רוח“ במקום „חיים“ מעידה, שהוא לא התכוון כלל וכלל להעריך את היצר העיוור ולהאדירו בניגוד לשכל, אלא שאף לסינתזה בין העולם של „הצמצום האי־סופי“ והעולם של „ההתפשטות האי־סופית“, בין השכל והאינטואיציה. תפקידו אינו יכול להיות, שנחזור לאיזה גור־עדן מדומה פרימיטיבי שקדם לתרבותנו השכר לית, אלא להגביר באותה המידה שפיתחנו באופן חד־צדדי את תרבותנו השכלית, גם את התחום הבלתי־מדע והעשיר כל כך של היותנו, את הרוח במונח הרחב של המלה העובר בהרבה את גבולות השכל. בזיהוי הזה של החיים הקוסמיים עם הרוח הקוסמי מתגלה התחום המפ-

את שני הגורמים האלה, את הקוסמי ואת ההיסטורי, כשהם פועלים ביחד בעיצוב דמותה של הדת. אך טבעם שונה ודרך פעולתם שונה. הגורם הקוסמי מחייב את הדת המתחדשת והמחדשת בכל עת ובכל שעה. אולם הגורם ההיסטורי הוא יסוד ההתמדה והקיום, דרכו להיות קבוע ועומד ולהתקיים בצורה שלבש בראשונה. הוא שעושה את הדת, את צדה הדוגמאטי ואת צדה המעשי כאחד, לדבר קבוע ועומד לדורות, לדבר מאובן, כאילו אין בדת כוח חי ומתחדש. אך יותר משהתאבנה הדת עצמה, התאבן המושג שלנו על דבר הדת. בעקבות ההשפעה המכרעת של הגורם ההיסטורי בדתנו נחשבת הדת כדבר קבוע ועומד שנוצר לפני אלפי שנים וחזל לחיות, ולאמתו של דבר הוא מת ואיננו. המושג המאובן הזה על הדת ועל האלוהים משפיע על כל מהלך מחשבתנו. המחשבה מתנשאה ומעזיה לומר כי אלוהים מת, מבלי לשים אל לב, כי מת רק המושג שנתישן ונתאבן על דבר אלוהים, אבל לא אלוהים, לא הנעלם. הנעלם לא ימות לעולם. מכאן אתה למד, כי גם הדת לא תמות, כל עוד יש נפש אנושית בעולם ויש רגש של אחריות אנושית ושאִיפה לחיים אנושיים.

ח

ניסיתי לפי מידת כוחי לתאר את מהלך הרעיונות של א. ד. גורדון בחיבורו הגדול הזה, וכדי להבליט את הקו הישן של פיתוח הרעיון, השמטתי פרטים רבים והערות שבדרך אגב. הנני חוזר בסוף דברי על מה שאמרתי בתחילה. נראה לי, שהלך רעיונותיו הוא בעל משמעות מכרעת לגבי הבעיה הדתית של חיינו כיהודים. הוא, לדעתי, גם בעל משמעות מיוחדת לגבי אופי היחסים בין מדינת ישראל והגולה היהודית. החזית הדתית שלנו אינה מבינה זאת. סבורה היא שעל ידי הדגשת המצוות המעשיות והזנחת העניינים החיוניים, על ידי אי מתן תשובה על השאלות הבערות של החיים, וקודם כל על השאלה: מה הם החיים הדתיים כיום? — היא מעוררת את הרושם בארץ ובגולה, וביחוד בדור הצעיר פה ושם כאילו הדת העברית היא צרור שאלות ריטואליות. על המצב הזה נאמרו דבריו של גורדון על התאבנות הדת והתאבנות מושגו על הדת.

עיוניו של גורדון בענייני הדת אינם אלא הפרוודור לחיים הדתיים. בתקופה שהתנכרה לדת, הוא מסתפק להיות השמש הנאמן המסיר

רשות לשפוט כלל. אין הוא יכול לאמר, אם יש שם חוקיות, אם יש שם דעה, שכל, רעיון או אין, כי על מה שמחוק לגבול חוקיו מחויב המדע לשחוק שתיקה מוחלטת. על כן כל השמות מעין „מונותיאזם“, „פנתיאזם“, „תיאזם“, „אתיאזם“, הבאים לשמש מוצג על הנעלם ועל יחוסו אל העולם, אינם אלא מלים בלי תוכן, מלבד מה שמסומנות בהן צורות הטעיה שטעתה רוח האדם בבקשה בספירת ההכרה מה שאין שם כלל. הפתרון יבוא לא ממקור השכל, כי אם ממקורו של כוח-ההשגה אחר, ממקור החיים הנפשיים שלפני ההכרה, מן „החוויה“. במקום שההכרה אינה יכולה להביא לנו את הפתרון והמדע מחויב לשחוק, מדברת הסוביקטיביות של האדם. במידה שהאדם מרגיש בכל ישותו את האיחוד העליון ואת אחריותו האישית כלפי האחד העליון וההתאמה העל-יונה של העולם, בה במידה הוא מחייב את השכל הנעלם של העולם, את האלוהות.

ז

השכל המכיר מוכרח איפוא לתסתפק בזה, להיות שמשה של החוויה ולהסיר את המכשור לים, אשר השכל המוטעה שם על דרכה של ההבנה הדתית של העולם. הפתרון החיובי בא מן החוויה, החיה את העולם כמקומה של התגלות האלוהים. והרי זה חלק מירידת התרבות האנושית שבאה על ידי גידול הפרא של התרבות השכלית והטכניקה, שאנו רואים כיום גם את הדת בירידתה. „הרגש הדתי, יסוד כל הרגשות העליונים בנפש האדם, היחס הדתי, יסוד כל בנין עולמו וכל התחדשות עולמו של האדם, מה גורלו כיום בתרבות האנושית? הדת היתה לדבר שמחוק לחיים, שמעל לחיים. לדבר שאסור לגנוע בו. על ידי כך אנו שוללים מן הדת את כל חיוניותה, את כל כוחה לחדש את החיים. ומי שאינו מאמין, רואה בה דבר שבדמיון שברגשות ילדותיות, מיסטיקה תפלה, שאין לו לאדם אלא לעקור אותה מלבו ולהתרפא ממנה“. וכפירה קלה זו מביאה לידי שטחיות המחשבה ולידי ירידת שפע החיים.

פעולת הירידה הזאת של הדת בתקופת שלטון המדע והטכניקה קשה היתה ביותר לישראל. שהרי מצד אחד היתה הדת סוד קיומו, ומצד אחר גדולה דוקא בדת ישראל סכנת השפעה מכריעה של הגורם ההיסטורי על חשבון הגורם הקוסמי. בכל דת היסטורית אנו מוצאים

נורות כדי ששפע הנעלם והבלתי מודע יוכל להשתפך לתוך חיינו המודעים. עדיין אין זו הדת עצמה, אבל השקט הפנימי הנרכש באופן כזה הוא התנאי הראשון לחיים הדתיים והתחדשותם. גורדון לא נתן לנו פילוסופיה של הדת עצמה, ובוה ההבדל הגדול בינו ובין בן־דורו, הרמן כהן. הוא אינו מלמדנו מצוות עשה ולא תעשה – או דוגמות שבהן אנו חייבים ויכולים להאמין. ודאי הרגיש בחסרון זה כשם שאנו מרגישים בו, שכן חפצים חיינו לקבל ממנו הדרכה נוספת. אך גורדון בן־דורנו הוא גם בזה, שיודע הוא, כי גורלו של הדור הזה, החי בתקופת משבר שעוד לא היה כמוהו, הוא החיפוש ללא מציאה והשאלה ללא תשובה מוחלטת ונטולת כל ספק. מבקש הוא להזהירנו מפני אותה שטחיות, שאינה מחפשת ואינה שואלת, ומקבלת הכל מן המוכן, אם דת ואם כפירה. בשלחו אותנו אל השכל הנעלם שבתוכנו, רוצה הוא להחיות בנו אותה האוירה שבה בלבד יוכל (כדברי יאספאָרס) לדמות מה שאין אנו יכולים לעשות.

את המכשולים המחשבתיים להתחדשות הדתית, עיקר תכנה של תורתו הלא הוא, שהתנאי הראשון לחיים דתיים הוא מה שנקרא בשפתו „החוויה“, החיים הפנימיים הפתוחים והמפולשים אל השכל הנעלם של העולם ואל השכל הנעלם של כל אחד ואחד מאתנו. לכך נחוצה מנוחה ושתיקה והגברת כוח הקליטה השותקת שבנשמה. בזה קשורה בשורתו של גורדון על דת העבודה. יש שסברו, כי כאילו „דת העבודה“ פירושה פולחן, שאנו מתפללים, כביכול, אל העבודה. אבל כוונתו של גורדון היתה אחרת. בדבריו שהבאנו קודם הוסבר, שאפשר לבטא את סוד הקדושה רק בעבודה ושיש בה „אוצר הרוח“. הוא רצה שהעבודה תשמש כלי, המכין לבו של אדם לקראת הדת וברכתה. חיי היחיד וחיי הציבור מלאים רעש, אסיפות והפגנות וריב מפלגות. כלי הקליטה, שבהם יכול השכל הנעלם להשפיע על השכל הגלוי, הולכים ונסתמים. כאן, אומר גורדון, תבוא העבודה לעזרת הדת, תבוא הדת מתוך העבודה. העבודה בשדה, ההתאחדות עם הסכע הנוצרת באמצעותה, תנקה את הצי-

המאמר שבשעת מלחמה אין דין הוא רחוק מאד מן האמת: כי פותחים במלחמה לעשות משפט, ועשיית המלחמה עצמה חייבת להיות לפי מדת המשפט וההסכם... ונמצא שבשעת שלטון הנשק נדמו החוקים, אבל רק חוקי התחבורה, בתי־הדין והשלום, אבל לא השבתו החוקים שכוחם יפה מעולם ועד עולם.

הוגו גרוטיוס, משפט המלחמה והשלום, 1625
(ע' ספר האדם והמדינה, הוצ' ניומן, תש"ח)